

UDK :323/321:1(09) (584.4)

Muxiddin ABDURAXMONOV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: Muxiddin1967@gmail.com

O'zMU professori B.To'ychiyev taqrizi asosida

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATCHILIGI ASOSLARINING IJTIMOY-FALSAFIY AHAMIYATI
Annotatsiya.

Maqolada Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligining umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan qonun-qoidalar, ijtimoiy adolat asosida boshqarilganligining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati, ularning ichki va tashqi siyosatining jahon miqyosda tan olinganligi, o'rta asrlarda iqtisodiy-harbiy xavfsizlik asoslarining yaratilganligi, Markaziy Osiyo diniy va dunyoviy bilimlarining sharqu-g'arbga tarqalishining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Buyuk ipak yo'li, davlat boshqaruvi, ijtimoiy adolat, falsafiy qarashlar, siyosiy strategiya, savdo-madaniy hamkorlik, ijtimoiy tizim, diplomatik usullar, Movarounnahr, umuminsoniy qadriyatlar.

**СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОСНОВ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АМИРА ТЕМУРА И
ТЕМУРИДОВ**

Аннотация

В данной статье освещены социально-философское значение управления государственностью в период Амира Темура и темуридов правовыми актами основанными общечеловеческим ценностям, признание их внутренней и внешней политики на мировом уровне, создание основ экономической и военной безопасности в средних веках, социально-экономическое значение распространения на восток и запад религиозных и светских знаний Центральной Азии.

Ключевые слова: Амир Темур, Великая шёлковая путь, государственное управление, социальная справедливость, философские учения, политическая стратегия, торгово-культурное сотрудничество, социальная система, дипломатические методы, Movarounnahr, общечеловеческие ценности.

**SOCIAL AND PHILOSOPHICAL SIGNIFICANCE OF THE FOUNDATIONS OF THE STATEHOOD OF AMIR
TEMUR AND THE TEMURIDS**

Annotation

This article highlights the socio-philosophical significance of governing statehood during the period of Amir Temur and the Timurids through legal acts based on universal values, the recognition of their domestic and foreign policies at the global level, the creation of the foundations of economic and military security in the Middle Ages, and the socio-economic significance of the spread of religious and secular knowledge of Central Asia to the east and west.

Key words: Amir Temur, the Great Silk Road, public administration, social justice, philosophical teachings, political strategy, trade and cultural cooperation, social system, diplomatic methods, Movarounnahr, universal values.

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlarining qadriyatlari, davlat qurish va boshqarish bo'yicha yig'ilgan bilimlar va tajribalari asosi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ayniqsa o'rta asrlardagi ikkinchi renessans deb atalgan Amir Temur va temuriylar hukmronligi Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixidagi eng sharafli va yorqin davrdan iborat. Amir Temur qisqa muddatda jahonning adolat va qonunlarga asoslangan eng buyuk imperiyalaridan birini barpo etdi. O'z davrida diniy va ijtimoiy munosabatlarning mushtarakligini ta'minlab, o'rta asrlar uchun yangi bo'lgan turli-tuman xalqlar uchun yagona makon qurish g'oyalari joriy etishga intildi. U saltanatining shahar-qishloqlarini o'z davrining eng taraqqiy qilgan madaniy o'choqlariga aylantirdi. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoev aytganidek, "Amir Temur Samarqandni o'zining buyuk saltanatiga poytaxt qilib, uni jahondagi eng qudratli va obod shaharlardan biriga aylantirdi"[1, - 177 b.].

Amir Temur har bir muhim masalani mashvaratlar (kengashlar) orqali to'plagan ma'lumotlarni tahlil qilib chiqarilgan xulosalar asosida qarorlar qabul qilish va ularning ijrosini amalga oshirilishini qat'iy nazoratga olish bilan maqsadga erishgan. Islom olamining ijtimoiy-iqtisodiy, savdo

va madaniy aloqalarida Markaziy Osiyoda tashkil topgan davlatlar yetakchilik rolini o'ynaganligi Amir Temur va temuriylar saltanatida savdo – iqtisodiy, ilm, madaniyat, san'at, adabiyot va qurilish sohalarida erishilganligi misolida yaqqol ko'rinadi. Bu davrdagi jadal taraqqiyot mintaqa xalqlarida diniy bag'rikenglik, ilg'or dunyoqarash va madaniy hamkorlik tamoyillarining mustahkamlanishiga olib kelgan. Xususan, ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalaridagi hamkorlik, o'z davrining texnologik yutuqlarini o'zaro almashish, savdo-sotiq va diplomatik aloqalar, hunarmandchilik, me'morchilik kabi sohalaridagi o'zaro ta'sir, diniy-falsafiy qarashlar va axloqiy mezonlar almashinuvini jadallashtirdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Amir Temur o'z saltanati hududlarida adolatli qonunlar joriy qilganligi, barcha xalqlarga hurmat bilan qaraganligi, buyuk davlat arbobi va sarkarda sifatida keng strategik fikrlash qobiliyatini shakllantirganligi bilan ajralib turadi. Shunga qaramasdan Amir Temur hayoti va faoliyati borasida, temuriylarning Sharq va Islom dunyosida tutgan o'rni borasida ham ijobiy ham salbiy fikrlar bildirilgan.

Shu o'rinda ayrim arab, fors, rus, tojik, g'arb tadqiqotchilari Amir Temurni faqat salbiy tomondan

ko'rsatishga uringanlar. Jumladan, Ibn Arabshoh "Ajoyib al-maqdur fi axbori Taymur" asarida Amir Temurga nisbatan adovat ruhida va afsonalardan iborat ma'lumotlarni keltirgan[2]. Mustaqil Tojikistonda tarixiy voqealarni siyosiy-g'oyaviy jihatdan qayta ko'rib chiqish jarayonida professor N.O.Tursunov o'z monografiyasida Amir Temur bosqinchilik urushlari olib borganligini, bu mo'g'ul va chingiziy xarakterdagi urushlar mo'g'ullar bosqinining mantiqiy davomi degan fikrni ilgari suradi [3]. Boshqa bir tojik tadqiqotchisi M.M.Karimov XIV asr oxiri- XV asr boshlaridagi xalqaro munosabatlar tarixi Amir Temurning shafqatsiz, bosqinchilik, vayrongarchilik urushlari bilan xarakterlanadi deb xulosa qilgan[4]. Biroq, ushbu tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, Amir Temur adolatsiz, qonxo'r, moddiy boyliklar uchun futuhotlar olib borgan shaxs emas.

Jumladan, M.M.Karimovning o'zi Amir Temur Boyazid ustidan g'alaba qozonganidan so'ng butun Yevropadan uning huzuriga kelgan elchilarning juda yaxshi kutib olinganligi, bu G'arb va Sharq diplomatiyasi tarixida mislsiz buyuk voqealigini ta'kidlaydi. Eronning Tefron universiteti qoshidagi Ilmiy tadqiqot instituti professori temurshunos Amir Teymur Akbar Rafei Temur va temuriylar davrida Turonu Eronda ilm-fan, adabiyot va san'at rivojlanganligi, juda ulkan mintaqada tinchlik o'rnatilganligi, xalqlar xavfsizligi ta'minlanganligi bois, savdo-sotiq va ishlab chiqarish rivojlanganligi, imperiya hududida beqiyos ma'naviy yuksalish sodir bo'lganligi, Amir Temur va vorislari nomi jahon tarixida o'chmas iz qoldirganligini ta'kidlagan[5].

A.Rafe'iy Amir Temur tavalludining 686 yilligi munosabati bilan Eronda chop etgan "Temuriylar davri siyosiy-ijtimoiy tarixi" kitobida Amir Temur va temuriylar, xususan Shohrux va sulton Xusayn Boyqaro davri Islom olami, Eron tarixida ham san'at va madaniyat yuksalgan davrlardan bo'lgan, u Yevropa hukmdorlari bilan savdo-sotiqni rivojlantirish uchun elchilar almashgan. Amir Temur tarixda tuzgan eng buyuk imperiyada tinchlik va xavfsizlik ta'minlagan[5].

Boshqa bir eronlik tarixchi Mo'iniddin Natanziyning "Muntaxab ut-tavorixi Mo'iniy" ("Mo'iniyning saylanma tarixi") asarida Amir Temur vatanparvar sarkarda va yirik davlat arbobi sifatida mo'g'ul xonlarining Movarounnahrda bosqinlariga chek qo'yishda harbiy va siyosiy faoliyatini bag'ishlaganligi, Turonni 150 yillik tanazzuldan chiqarganligini ta'kidlagan[6].

Temurshunos tadqiqotchilar uning diniy, milliy va mafkuraviy tarafdorlikni qo'llamaganligi, ziddiyatli holatlarni ijobiy hal qilganligi, obyektivligi, uzoqni ko'ra olish qobiliyati, mojaro va muammolar diplomatik usullar orqali hal bo'lmagavn taqirdagiga harbiy kuch qo'llaganligini ta'kidlashgan [7]. Fransiyadagi Temuriylar tarixi va san'atini o'rganish assotsiatsiyasi prezidenti Frederik Bopertyui-Bressan Amir Temur oddiy askarlikdan buyuk sarkarda darajasiga ko'tarilib, Hindistondan Yevropagacha, Arabistondan Sibirgacha bo'lgan ulkan hududda kuchli davlat qurgan va boshqa jahongirlardan farqli o'laroq bunyodkorlik, ilm-fan, madaniyat, san'at, hunarmandchilik, tabobat, ilm ahliga alohida e'tibor qaratgan. Amir Temur davlati Yevropa uyg'onish jarayoniga katta ta'sir ko'rsatgan.

Amir Temur o'z davrining 27 ta davlatini birlashtirib, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-falsafiy va moddiy salohiyatga ega saltanatni tashkil qilganligi borasida H.Vamberi shunday deydi: "Amir Temurning tuzumi Movarounnahr uchun shubhasiz, eng dabdabali davr bo'lib, turk xalqi uchun shundayin ziy o berdiki, ba'zi qavmlar, ellar hozirgacha undan harorat oladilar" [8].

"Temur tuzuklari"ni davlat boshqaruvi va xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi tahlili, saltanatning kuchi va qudrati aholi manfaatlarini jamiyat boshqaruv idoralari vositasida

muntazam nazorat qilinishi va o'z vaqtida tegishli choralarni amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Amir Temur Movarounnahr tarixida dastlabki bor boshqa mamlakatlardagidan ko'ra ancha mukammal bo'lgan nafaqa ta'minoti va davlat xizmatchilariga maoshlar berishni tizimlashtirgan. "Davlat ishlarining to'g'iz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini angladim" – deb yozgan Amir Temur[9]. Davlat qudratli bo'lishi uchun Temur barcha ijtimoiy qatlamlar manfaatlarini hisobga olish uchun ular bilan maslahatlashib qarorlar qabul qilgan. Amir Temur o'z saltanatini boshqarishda to'rt ishga amal qilgan: kengash, mashvarat, qat'iy qaror va tadbirkorlik, ehtiyotkorlik[10].

Tahlil va natijalar. Amir Temur siyosiy faoliyati tahlili uning chuqur strategik o'ylanganligi, o'zaro hamkorlik va tinchlik o'rnatishga yo'naltirilganligi, hatto G'arb davlatlari bilan ham o'zaro manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yishga harakat qilganligi, o'z davrining mavjud huquqiy, diplomatik qoidalardan foydalanganligini ko'rsatadi. Amir Temur juda katta saltanati hududida umuminsoniy qadriyatlariga asoslangan siyosat olib borgan, madaniyat va ilm-fanga homiylik qilgan, iqtisodiyotni rivojlantirgan, zaminida ijtimoiy adolat yotgan bu tizim o'z davrining haqiqiy tamaddunini tashkil qilgan.

Amir Temur va temuriylar davlatchiligi asoslari tahlili uning ijtimoiy-falsafiy ahamiyati quyidagilardan iborat ekanligini ko'rsatadi:

saltanat ichki siyosatda insonparvarlik, do'stlik va hamkorlik g'oyalari, tashqi siyosat va diplomatik munosabatlarda o'z davrining qadriyatlariga asoslangan qonun-qoidalarga qat'iy amal qilgan;

mukammal nazariy qoidalarga asoslangan boshqaruv tizimi orqali fath qilingan hududlar aholisining dini, millati, irqi, urf-odatlarini va siyosiy qarashlaridan qat'iy nazar tinchtotuv va sulhda yashashga imkon berilgan;

Amir Temur Yevroosiy qit'asida tashkil qilgan tarixdagi eng yirik saltanada xalqaro adolat tamoyillarini, davlat boshqaruvida esa umuminsoniy qadriyatlariga asoslangan qonun-qoidalarni joriy qilgan holda hukmronlik qilgan;

tashqi siyosatda mintaqa yaxlitligini ta'minlash, tashqi xavflardan himoya qilish, xalqaro savdo yo'llarini Markaziy Osiyo orqali o'tishiga erishish, qat'iy sabablersiz biror hududni bosib olmaslik, dushmanlarning uljaga berilgan imkoniyatlarni suiste'mol qilishiga yo'l qo'yimaslik tamoyillariga amal qilish;

fath qilingan davlatlarni iqtisodiy, siyosiy, diniy, mafkuraviy jihatdan yo'q qilish va mavjud ijtimoiy tizimni almashtirishga harakat qilmaslik.

Amir Temur mamlakatning siyosiy, harbiy va iqtisodiy qudratini oshirishga, madaniy-ma'rifiy va qurilish ishlariga katta e'tibor berdi. Buyuk ipak yo'li orqali savdo aloqalarining tiklanishi, Temur davlatining iqtisodiy qudratini oshirdi hamda karvon yo'llarining kengayishi va xavfsizligining ta'minlanishi, tovarlar arzonlashishi, soliqlarning tartibga solinishiga olib keldi. Mintaqada rivoj topgan diniy va dunyoviy bilimlarning musulmon olami va Yevropaga tarqalishida ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan Buyuk Ipak yo'li muhim ahamiyatga ega.

Buyuk ipak yo'li mintaqaning tanilish geografiasini hamda xalqlar o'rtasida madaniy, ma'rifiy, ilmiy sohalarida hamkorlikni kengaytirish bilan birga, Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida ham o'zaro tinch-totuv yashash va madaniy hamkorlik tamoyillarining mustahkamlanishiga olib kelgan. Xususan, ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalaridagi hamkorlik, o'z davrining texnologik yutuqlarini o'zaro almashish, savdo-sotiq va diplomatik aloqalar, hunarmandchilik, me'morchilik kabi sohalaridagi o'zaro ta'sir, diniy-falsafiy qarashlar va ahloqiy mezonlar almashinuvini jadallashtirdi.

Xulosa va takliflar. Amir Temurning jahongirlik xislatlarini uning Turonning qadimiy davlatchiligi, fani, madaniyati, tarixi, ijtimoiy munosabatlar va falsafiy asoslarini, mahalliy xalqlarni birlashtirish asosi bo'lgan Islom va Qur'on bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lganligi hamda qat'iy va adolatli qonunlar joriy qilganligi, barcha xalqlarga hurmat bilan qaraganligi, buyuk davlat arbobi va sarkarda sifatida keng strategik fikrlash qobiliyatini shakllanganligi bilan izohlash mumkin.

Amir Temur o'z davrida Buyuk ipak yo'li faoliyatini Markaziy Osiyo orqali o'tishini ta'minlab barcha sohalarni rivojlantirish orqali mintaqa dovrug'ini taratishga muvaffaq bo'lganligini nazarga olib, hozirda ham Buyuk ipak yo'lini modernizatsiya qilish yo'nalishlari mintaqamiz uchun muhim strategik ahamiyat kasb etadi:

avia, temir yo'li, avto va dengiz transport tizimlarini o'shazaro maqbullashtirish orqali logistika va kommunikatsiya aloqalarini taraqqiy qildirish strategik ahamiyatga ega bo'ladi;

Yangi O'zbekiston konsepsiyasiga muvofiq ravishda Buyuk ipak yo'li koridorlarining mintaqa va mamlakatimiz hududi orqali o'tishini ta'minlash mintaqamizni ikkinchi renessans davridagi kabi jadal rivojlanish fazasiga olib kirishi hamda jahon taraqqiyoti bilan hamqadam bo'lishiga olib keladi;

mavjud xom ashyo zaxiralari diversifikatsiya qilish, xalqaro savdo va tranzit yo'nalishlarida asosiy rol o'ynash va raqobatbardosh iqtisodiyotni vujudga keltirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

Shu bilan birga, O'zbekiston o'z tarixiy an'alariga sodiq qolgan holda hozirgi davrdagi jahonning qudratli kuchlari jumladan, AQSH va G'arb hamda Xitoy tomonidan taklif qilinayotgan xalqaro tranzit yo'nalishlari ("TRASEKA", "Bir makon-bir yo'l" va boshq.) bevosita ishtirokchisi sifatida turli loyihalar bo'yicha muzokaralar olib bormoqda. Bu jarayonda O'zbekiston bir qator omillarni hisobga olishi maqsadga muvofiq:

Markaziy Osiyoning asosiy va markaziy davlati sifatida mintaqa va milliy manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yish;

ushbu loyihalarda ishtirok etish mamlakat transport infratuzilmasini modernizatsiya qilishni nazarda tutishi;

ushbu loyihalardagi ishtirok jahonning boshqa qudratli kuchlarining mintaqadagi manfaatlarini, milliy resurslarning chet el nazorati ostiga o'tishiga yo'l qo'ymaslik, zamonaviy texnologiyalar investitsiya qilinishi kabi omillarni nazarda tutishi kerak;

mazkur loyihalarda ishtirok etish jarayonida milliy manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirilgan qonunchilik hujjatlari takomillashtirilishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017.
2. ابن عربشاه-العالم-2022/9/30- // <https://www.aljazeera.net/history/2022/9/30/> // ابن عربشاه.. العالم الموسوعي الذي تسبب السفاح تيمورلنك في نبوغه الموسوعي-الذي تسبب
3. Турсунов Н.О. Таърихи тоҷикон. - Хучанд. 2001. - С.491.
4. Каримов М.М. Из истории международных связей и дипломатии Центральной Азии во второй половине XIV - начале XVI вв.//Автореферат на соискание к.и.н. // <https://www.dissercat.com/content/iz-istorii-mezhduarodnykh-svyazei-i-diplomatii-tsentralnoi-azii-vo-vtoroi-polovine-xiv-nach>
5. <https://www.cgie.org.ir/fa/news/266533/>-هنر در تاریخ جهان-اسلام-و-ایران-است
6. [منتخب%20التواریخ%20معینی%20\(کتاب\)](https://fa.wikifeqh.ir/منتخب%20التواریخ%20معینی%20(کتاب))
7. Якубовский А.Ю. Тимур, его держава и военные походы. //Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв. Ч.11. - М., 1953.; Z. Muqimov. Amir Temur tuzuklari (tarixiy-huquqiy tadqiqot). Ikkinchi to'ldirilgan nashri. – Samarqand: SamDU, 2008. – 131 bet.; Temur tuzuklari. – T., 1996, 24-b.
8. Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi.– T.: Adabiyot va san'at, 1990.
9. Temur tuzuklari. – Toshkent, 1996, 24-b.
10. Temur tuzuklari/forschadan A.Sog'unuy va H.Karomatov tarjimasini; B.Axmedov tahriri ostida –T.:Nashriyot –matbaa birlashmasi. 1996. –B.14